

Край села стояла хата поганенька, а в її жив селянин із жінкою та з дитиною — хлопчик був. невеличкий, недавнечко народився. Вже третій рік був, як вони побралися, — з чужого села він її взяв,— а все ніяк не могли збитися на хазяйство. У їх тільки й було худоби, що теличка,— купили її торішню весну,— та й та недавно здохла. А хоч би й не здохла, то все ж годувати нічим було б. Як усе недороди, то й самим їсти нічого — не то що теличці. Поплакала Горпина за теличкою, так хіба з того доможеться?

На весну зовсім у селянина не стало хліба. Тижнів зо три позичками жили, а тепер уже його знає, як і жити — ніхто й позичати не став, усякий каже:

— Що я тобі позичатиму? У мене в самого, може, діти голодні сидять, а тобі давай, давай, а назад і не сподівайся. Ти вже он у всього села напозичавсь. Тут сам за мішок хліба, може, хтойзна-що віддав би!

Раяла жінка Петрові до пана піти, найнятися. Пішов на сусідній хутір — не взяли: і так багато, кажуть, наймитів. До другого пана пішов, так той глянув, що в Петра одежа — лата на латі, подумав, що гольтіпака, пройдисвіт якийсь,— не схотів і говорити.

— Геть! — каже,— багато вас тут ходить таких!.

Зовсім не знав Петро, що й робити. У кого коняка була, так хоч возити панські дрова з лісу наймалися, а йому й того не можна.

Одного ранку встала Горпина вдосвіта. Дитина ще спала. Молодиця почала тихесенько біля печі поратися, а Петра послала дров урубати. Порається, а сама думає:

— Якби цей тиждень так-сяк перебутися, а там, може, поміг би господь, то поїхала б до батька в Сироватку: може б вони хоч з мішечок дали. Лихо без коня: то сіла б, поїхала, та й годі; а тепер, поки-то випрохаєш у кума того коня!

Відчинилися двері. Петро вніс дрова, додолу кидає.

— Та не грюкай-бо так, дитину збудиш! — каже Горпина.

Розтопила молодиця в печі, постановила горщики. Тоді підійшла до діжки з борошном, глянула:

— Петре, а Петре!

— Га?

— А що ми оце робитимем?

— Як?

— Борошна тільки на раз, та й то хлібини на дві. Помовчав Петро, далі каже:

— Що ж його зробиш? Я вже й сам не знаю...

— Хіба ще піти попрохати?..

— Та до кого ж іти, коли у всіх напозичалися так, що ніхто вже не дає?

Горпина й сама це добре знала. Замовкли обоє. Прокинулась дитина в колисці, молодиця взяла її на руки, почала годувати. Воно вхопилося

голодне, та й кинуло: молока нема. Тільки ще дужче заплакало. Каже Горпина:

— Хоч би вже самі, та оцієї дитини не було, а то тільки дивишся, як воно мучиться: сама голодна й воно голодне щодня, бо молока нема.

Петрові самому дитячий плач мов ножем серце краєв. Так хіба жалем поможеш?

— Знаєш що, Петре? Піди попрохай старосту — може, він з гамазеїв дасть?..

Мовчить Петро, а дитина все плаче, усе мов ножем серце крає. Устав Петро, каже:

— А піду! Не здихати ж із голоду!

Узяв шапку, ще постояв, подумав, а далі й пішов мовчки. Він знав, що староста не може сам дати, а все ж пішов, щоб хоч не чути, як дитина плакатиме.

— А може й дасть? — думає,— хто його знає?.. Треба попрохати добре. Шкода, що на чвертку ратушним нема.

Прийшов Петро в ратушу, увійшов, перехрестився:

"Здорові, з середию!" сказав і став біля порогу. Староста в кутку за столом сидів, а писар з шафи папери виймав, по столу розкладаючи. Більше нікого в ратуші нема, тільки Петро та їх двоє. Наміряється все Петро сказати, та ніяк не зможе. Думає: "А як скаже — ні, не дам?" І як подума про це, подума, що тоді в його дома і жінка, й дитина голодні сидітимуть, так дух йому перехопить, і не вимовить він нічого, тільки стоїть біля порогу та шапку драну в руках мнє. Бачивши староста, що йому чогось треба, а нічого не каже він, став сам питатися:

— А чого тобі, Петре?

Підійшов Петро ближче, вклонився.

— До вашої милості,— каже.

— Ну?

— Не положіть гніва, прийшов оце до вас... От уже третій день, мало що й ївши, сидимо... Сьогодні й крихти в роті не було і борошна нема...

— Ну, то що?

— Не положіть гніва... Я вже всюди прохав, так хто ж його позичить, як у самого, може, нема?.. Так я оце... чи не дозволили б з гамазеїв хоч мішечок дати?..

Глянув на його староста та й засміявся.

— Ге, хлопче? Цього ми не можемо своєю волею зробити, на це дозвіл од начальства треба.

— От управи земської, розумієш? — каже писар.

— Та воно так,— каже Петро.— Та чи не можна б як-небудь там, хоч трішки?..

— Та й чудний же ти який, чоловіче! Ти ж чуєш, що ні, ніяк не можна.

Петро постояв, помовчав, та й каже:

— Та може воно так, і без управи?.. Хоч небагато...

— Та тобі ж кажуть, чи ні? Позакладало тобі? — визвірився писар.

А Петро все стоїть, не йде. Він і сам не розумів, чого ще він ждав. Тільки як же його йти без нічого? Дома ж і картоплю вже затого поїдять!.. Хіба ще раз спитатися?

— Та я віддав би скоро, ось тільки б заробив, так і віддав би...

Писар зовсім розсердився:

— Та кажуть же тобі, що ні! Що тобі, сто разів казати? Хоч ти йому коляку на голові теши, а він усе — дай та дай! Ну, люди!..

Пішов Петро з ратуші.

II

Забавила Горпина дитину, положила,— сама з останнього борошна спекла дві перепічки, борщу та картоплі зварила. Порається, а сама думає:

— Сьогодні так-сяк перебудемося, та й завтра... Як дадуть Петрові, то, може, й до батька не треба буде їхати. Ні, хоч і дадуть, а все ж на сівбу немає,— їхати не минеться.

Повиймала молодиця перепічки, хату вимела та й сіла прясти. У самої прядива не було цього року — сіяти не мали де, так чуже брала від повісма. Усе за тиждень яких дні сороківки заробить, а то й копу.

— Копу заробіші за тиждень, а на карбованця з'їси,— думає Горпина, нитку викручуючи. Коли чує, рипнули сінешні двері.

— Мабуть, Петро,— думає молодиця, — чи несе ж хоч що-небудь?..

Справді Петро. Увійшов мовчки, сів на лаві, нічого й не каже. Позирнула Горпина на його і відразу вгадала, що дурно він ходив.

— Петре,— каже,— нічого не дали?

— Кажуть, що без панів земських не можна...— понуро відказав Петро.

Мовчать обок. Петро, похнюпивши голову, сидить сумний-сумний. А Горпина схилилась на прядку і не пряде вже. Глянув на неї Петро,— така вона змучена, зовсім змарніла. Так жалко йому стало її. Підійшов до неї, обняв, та й каже:

— Годі, голубко моя, годі! Не журись...

Підняла очі Горпина, а в очах сльози.

— Ми то перетерпимо,— каже,— а дитина як? Яково їй терпіти?

Та й заплакала Горпина тихо... Згодом озвалася знову:

— Та вже ж така, мабуть, наша доля. Як бог допоможе, то й перетерпимо.

То розважити жінку хотів Петро, а тепер чує, як у самого на серці все важче та важче стає. А як сказала вона, що терпіти треба, то й не вдержався:

— Та доки ж його терпіти? — аж скрикнув. —Уже ж і так, здається, дня не минає, щоб не терпіли!

— Та вже ж, мабуть, так бог дав! — знову каже Горпина.

Петро насупився.

— Та хіба ж ми вже такі грішні, хіба ж немає вже й грішніших од нас, що таке лихо ми терпимо?

Нічого не сказала Горпина, замовк і Петро похмурений. Мовчить, а думи снуються в голові:

— Хіба ж то правда? За віщо ж мусимо з голоду вмирати? Староста не дав, а як сам, то хіба не бере відтіля ж? Торік же вкрав четверть ячменю... Вони крастимуть наше добро, а ти з голоду вмирай і дитина нехай умирає!

Та й обняла Петра злість; така злість у його в серці заворушилася відразу на старосту, що й не сказати.

— Він у достатках,— Петро думає,— та ще й краде, а я голодний, то що мені робити?

И хтойзна-що зробив би він старості, так запалилося. Схопився похмурий з місця, пішов з хати. По двору блукає, а думка не кида:

— Не вмирати ж із голоду! Моє ж добро, не чиє там, бо й я ж туди зсипав, а тепер, як мені їсти нічого, так дати не можна! Ну, так я ж у вас не прохатиму! Я й сам без вас візьму!

І скільки він не думав, то все одно в голові стоїть: "візьму!"

— Не чуже ж я візьму, а своє. Коли не дають самі, треба криткома брати.

І так він потроху до тієї думки звик, що зовсім не лякався її. Спершу йому здавалось аж страшно, як він про це думав, а тепер і дарма,— звик.

І як звук, і не став цього зовсім боятись, тоді наважився зробити так, як надумав.

— Піду, дірку в гамазеї продовбаю та й наточу! — думає Петро.

Тільки як про це Горпині сказати? Він знав добре, що вона зроду того не схоче, знав, що хоч як її вмовляй, а на це не підмовиш. А що ж його більше робити? Він бачив округи себе лихо, а не міг тому лихові запобігти. Бачив, що й люди не хотіли йому помочі дати. Он староста краде, а йому так не дав! Усюди неправда!.. І тепер йому не здавалося гріхом украсти. А все-таки боявся казати про це Горпині, бо почувався, що й він не по правді робить.

А Горпина стала помічати, що з Петром робиться недобре щось. Все похмурий та смутний ходить. Почне вона питатися, нічого не каже, або: "Та так... Щось голова болить". Іноді ж гляне понуро так на неї та й одмовить: "А з чого ж його веселому бути?"

Бачила молодиця, що не такий став Петро, а запобігти лихові не знала чим, тільки журилася ще дужче.

А тим часом хліба вже не було, картоплю всю поїли, затого вже зовсім нічого їсти буде. До батька не довелось Горпині поїхати — коня ніхто не дав, а пішки хіба ж легко сорок верстов до Сироватки пройти, та ще й з дитиною. А покинути дома її не можна: і так ледве жива тією краплею молока, а як покинути, тоді й зовсім хтойзна-що буде.

Бачить усе те Петро і знову сам собі каже: "Візьму! Не здихати ж, як собаці! Хай Горпина що хоче каже".

Одного разу лежить він уночі з жінкою на полу, не спиться йому, бо думки не дають. Та й думає він:

"А що, як Горпині зараз скажу?"

Але не сказав, тільки ще дужче почав з одного боку на другий перевертатися.

— Чого ти, Петре?

— Нічого,— каже.

Стала вже дрімати Горпина, коли чує, кличе Петро:

— Горпино!

— Га?

— Знаєш що...

— Ну?

Став Петро, знову боїться казати.

— Та я нічого... Я хотів спитати, чи є у нас вода в хаті? Пити хочу.

— Та в діжці ж...

Устав Петро, наче воду пішов пити, а в самого думка: "Сказати? Та вже ж од неї не сховаєшся — чи тепер, чи тоді, а казати доведеться".

Прийшов, знову ліг біля жінки, вкрився.

— Горпино, що ж далі робитимем?

Нічого не каже молодиця: вона вже всі думки передумала, та нічого не вигадала. Тоді Петро почав, заникуючись:

— А я... я... Знаєш, що я думаю?

— Що?

Та й знову Петро зупинивсь, далі відразу заговорив швидко, неначе поспішається:

— Не здихати ж із голоду!.. Їм нічого — он і староста: сам гроші громадські краде, а нам хліба шматка не дає. Хіба ж нема й нашого там? Хай! Панькатися з їми, чи що? Хіба вони розуміють? Узяти та наточити з гамазеї!..

— Бог з тобою, Петре! Що ти кажеш? Аж розсердився Петро:

— А що ж, із голоду,— каже,— вмирати?

— Гріх, Петре! На те божя воля!.. Бог так дав... А чужого не руш!

— Гріх! А з голоду вмирати — як? Хіба я своєю волею йду?

— Дак Що, Петре,— перетерпіти треба... Не ходи!..

Страшно відразу стало Горпині. Пригорнула вона чоловіка.

— Петре, годі! Бог допоможе... Підеш сам до батька, вони дадуть... А те покинь, зовсім покинь! Гріх!

То вагався хоч трохи Петро, а тепер, як стала Горпина вмовляти, знову піднялась у його на людей злість, так і клекоче у грудях.

— Піду,— говорить,— не кажи мені нічого,— піду!

День поминув, ніч насунула. Діждався Петро півночі, одягся, узяв з собою три мішки й свердел та й пішов до гамазеїв.

Ніч була темна. Петро перейшов свій город, вийшов на вигін. На душі в його якось спокійно було. Він уже раз наважився зробити це діло і більше не думав про те, яке воно. "Піду та й украду",— думав він, і йому не здавалося, що він погано робить, бо він просто забув про це, неначе про це й думати не було чого. Спокійно та сміливо йшов, нічого не лякаючись.

Ось вигін кінчається, щось зачорніло здалека. "Гамазеї",-подумав Петро.-"У сторожа гамазинника вже не світиться,— будуть повні три мішки".

Легкою ходою пішов далі. Уже недалеко! Тільки, що це? Голосно, дзвінко відгукнувся у повітрі крик. Мабуть, сич. Знову кричить, "нявка" — ні, це сова. І відразу страшно Петрові стало. Щось перехопило дух, серце застукало в грудях. Він зупинився, став прислухатись. За спиною аж морозом сипнуло.

— Піймають, піймають! Злодій!..

І знов одразу, наче снігом обсипало. То сміливий був і спокійний, а тепер усе те зникло. Він увесь тремтів.

— Йти, чи не йти? — думав він. — А як піймають?

Він знову почав прислухатися. Але навкруги всюди було так тихо, що він міг чути, як у його в грудях колотилося серце.

— Може, вернутися?.. А завтра знову будемо без хліба!.. Ні вже — піду!

І він тихо-тихо почав прокрадатися до гамазеїв; підійшов до їх, ще раз озирнувся округи. В темряві нічого не видно. Тоді поліз під будівлю. Щороку зсипавши зерно у засіки, знав, з якого вони боку. Обережно підліз він до того місця, ліг на спину. Тоді наставив свердло, почав вертати. Сухе дерево трохи затріщало. Петро зупинивсь, прислухаючись. Далі знов почав робити. Свердло глибше та глибше влазило в дерево — незабаром і дірка буде. Петро з усієї сили натиснув на свердло, лежачи на спині.

— Агов! Семене! Е, стонадцять кіп!..

Петро здригнувся. Хто це? Сторож? Серце колихнулось у грудях, а далі немов застигло — Петро слухав. Холодний піт виступив у його на лобі. Він так і закам'янів, піднявши руки вгору до свердла. Знову чути:

— Семене! Семене!.. А, щоб тобі! Ну, я й сам, хіба мені що? Не вмію заспівати?.. Стонадцять!.. Гей!..

Ой там за байраком

Танцювала риба з раком...

П'яну пісню чути було біля самої гамазеї. І як хтось іде, чути.

Та гей: танцювала риба з раком,

А цибуля...

— Тю на твого батька!.. Чого сюди? Ні, я сюди не хочу, додому піду!

Гей, а цибуля з часником,

А дівчина з козаком!

П'яний пішов. Голос і хода затихли. Петро не ворухивсь. Він затримав духа й ждав. Ось уже нікого не чути. Він ще прислухавсь. Ні, нема нікого. Тоді останнім натиском він довертів дірку. Налапав мішок, підставив, витяг свердло. Зерно сипнуло. Трусячись, як у пропасниці, Петро понасипав усі три мішки. Гамазеї були низько при землі, то не можна було повні понасипати. Одначе, що тепер робити? Покинути дірку незатулену — зерно витече на землю, завтра побачать, знайдуть. Треба заткнути. І чого це він не взяв затички?

Петро затулив дірку однією рукою, а другою почав шукати трави на затичку. Трава не росла під гамазеями. Згадав, що в його є хустка. Знайшов її, так-сяк заткнув дірку. Тоді витяг один клунок з-під гамазеї, став і думає:

— Додому нести? Ні, то дуже довго буде. Попереношу на могилу, нехай там перележать поки що.

Могила була за селом, на цьому ж вигоні, там, де колись границя йшла, а тепер тільки вал зостався високий. Поспішаючись, одніс Петро один клунок. Ті два клунки були менші, він забрав їх одразу. Усі три він заховав на могилі в бур'яні. Хотів був додому йти, та знову про дірку згадав. Треба взяти кращу затичку, а то хустка коли б не випала. Він тихо пройшов до чийогось тину, виламав цурпалок і пішов знову до гамазеїв. Підліз уп'ять, обережно витяг хустку й заткнув дірку дерев'яною затичкою. Цурпалок саме прийшовсь і міцно стримів у дірці. Петро спробував — добре. Мабуть, додолу трохи зерна розсипалося. Він помацки позагортав його землею.

Вернувся додому, увійшов у хату.

— Горпино!

Нічого не чути. Мабуть, спить. Ліг він на піл, не роззуваючись, тільки свиту скинув.

— Горпино, ти спиш?

— Ну?

— Я заховав на могилі...

— Про мене де хоч ховай, а я тобі у помочі не буду!

Замовк Петро.

IV

Нікому й на думку не впало, щоб можна було вкрасти хліб із замкненої гамазеї. Та й крадіжка була невеличка, то не дуже й помітна. Бачачи Петро, що ніде нічого про крадіжку не чути, переніс жито додому. Та його стало не надовго. Уп'ять хоч знову красти йди. Та тільки тут трошки пособила доля. У сусіднього пана Петро впрохавсь у найми. Став він жити в пана, тільки ночувати додому ходив. Дома злидні zostалися злиднями, але й за те хвалити бога, що хоч голодні не сиділи. А про крадіжку й досі не чуть було нічого. Петро заспокоївся.

Отже ні, не заспокоївся... Він давно вже згубив свій спокій, давно його не стало, аж із тієї темної ночі, як він під гамазеями був. І не крадіжка стала його мучити, ні! Про неї він спершу й не думав. Тільки ж Горпина мов не та до його стала. Зникли ті розмови щирі та ласкаві,— тепер вона з чоловіком іноді й слова не промовить за день — сумна-сумна ходить. Далі й у найми пішов Петро, став тільки ввечері жінку бачити — не пособилося. Все мовчить. То щоночі Петро ходив, а то вже тільки двічі, тричі на тиждень, бо знає, що дома не привітають, не загомонять, що дома ще тяжче на серці буде. Він не докоряв жінці: його самого вже починала гризти згадка про те діло. Удень, серед невгавної роботи, ще не так було тяжко — забувалося; а в ті ночі, що він то в пана, то дома ночував, у ті похмурі ночі не було йому спокою. Бо загинуло його щастя, може, навіки загинуло. А воно ж було колись, те щастя, було

навіть і тоді, як голод їх мучив. А тепер усе зникло. Тільки груди пече, так пече... "Хоч би кара, та не така. Хоч би налаяла мене, хоч би докоряла, а то мовчить, нічого не каже, а як билина сохне".

Це було в неділю ввечері. Петро сидів дома біля столу, а Горпина на полу дитину колихала. Каганець потроху блимав, і при його світлі жінка здавалася ще більше змученою, ніж удень. Обличчя змарніло, очі позападали, і якась мука світилась у їх у той час, як вона їх піднімала від колиски. Жаль стиснув серце Петрові. Устав він, підійшов, сів біля неї.

— Горпино!

Вона мовчки підняла на його смутні очі.

— Горпино! Доки ми будемо так мучитися?..

У його порвався голос; щось стиснуло, мов кліщами, горло. А вона все мовчала. Ледве переміг себе Петро, знову почав:

— Обоє ми гинемо... Уся душа перемучилась... Скажи мені, що ти маєш на думці, скажи, бо доки ж так жити?..

Вона знов глянула на його своїми позападалими очима і тихо спустила їх додолу. І Петрові здалося, що той погляд досяг йому аж у серце і як ножем різонув його.

— А що я тобі скажу? — почала вона тихо.— Адже ти сам знаєш... Я казала — не роби... Коли ж не сила моя... я любила тебе, а ти злодієм зробивсь.

— Нехай і так,— говорить Петро,— але ж ти знаєш, я не тим це зробив, що... ти знаєш, що не можна було цього не зробити...

— Я знаю,— тихо відмовила Горпина.— Усе те я. знаю... Але що ж я з собою зроблю, коли я не можу, коли мені несила до того звикнути. Краще б я з голоду вмерла, ніж це сталося!

Вона все нижче й нижче нахилялась до колиски.

— Яке тепер життя буде?... Не життя, а мука... Чи ждала ж я того, чи сподівалася!

І вона тяжко заридала, припавши до колиски і б'ючись головою об її бильця. Злякана дитина прокинулась і собі заплакала. А Горпина мов не чула її. Довго вона ховала свою муку, і ось тепер та мука сльозами вибухнула. Тільки ж не пособили ті сльози, не винесли лиха з душі.

У

Ще більший сум обняв Петра. За останній тиждень він перемучився так, що й пізнати його не можна було. Дума по думі минали в Петровій голові, все чорні, непривітні думи. Раз, серед ночі, у його промайнуло в голові: признатися? В острог замкнуть... Там з злодіями, з розбійниками... А хіба він сам не злодій.? Ну й нехай у пута закують, поведуть... А син? А Горпина? Що тоді з сином буде?

— Що! А тепер хіба краще? Тепер мені жінка — не жінка, наче й дитина — не моя дитина... Гірше не буде, та хоч Горпині може полегшає, як мене не бачитиме.

І що більше він думав про це, то все дужче хотілося йому все розказати, крикнути: "Це я!.."

І в його обертом ішла голова. Він ходив зовсім як несамовитий, і його позападали очі іноді так страшно блищали, що Горпина часом лякалась його.

І ось настав час, наважився він. Це було в неділю. Строк у пана він уже вибув і жив дома. Він устав рано і мовчки почав справлятися біля хазяйства.

— Хіба все сказати їй? — думав він.— Ні, якось страшно. Нехай довідається сама, як уже зроблено буде.

І він вештався на дворі, не'ввіходив у хату, бо йому тяжко було бачити жінку. Так-сяк перебувся до обід. По обіді одягсь, глянув на Горпину і знову подумав: "Сказати?.." Вона мовчки поралась біля печі і не дивилась на його. Він одвернувся, перехрестивсь і пішов з хати.

Горпину здивував Петро тим, що йдучи помоливсь. Але вона не зупинила його: їй тяжко було з ним розмовляти. Вона й тепер любила його, і тим-то ще тяжче їй на серці було тоді, як вона пригадувала, що її чоловік — злодій.

Петро тихо йшов до волості. Його перестрівали люди, а він і не бачив їх,— так опанували його думки. А проте він був якось надзвичайно спокійний. Саме так, як тоді, коли він ішов красти, саме так і тепер якийсь дивний спокій обняв його.

Але ж як побачив коло волості громаду, серце заколотилося йому в грудях. Як він скаже перед громадою? Хіба підождати, поки розійдуться, та сказати самому старості?

Тим часом він наближався до громади. Він і сам не пам'ятав, як протовпився проміж людей аж до рундука. На рундуці стояв писар, щось читав. Петро став ждати. Писарів голос відбивавсь у вухах, але ж слів зрозуміти він не міг. Та він і не силкувався прислухатись до їх. Голова йому палала.

Що це? Громада загвалтувала — це писар дочитав.Уже час.

Він зняв шапку й почав:

— Люди добрі!..

Громада трохи вщухла.

— Петро щось каже, слухайте!

— Та чого там йому треба?

— Та слухайте вже, що чоловік каже!

Петрові перехопило дух, він ледве дихав.

— Люди добрі! Простіть мене, бо я злодій! Я вкрав з гамазеї...

І те промовивши, він упав до ніг громади.

Громада ледве зрозуміла, за віщо Петро зве себе злодієм, бо нікому й на думку не впало, що з гамазеї вкрадено. Писар звелів був арештувати Петра, та громада не дала:

— Це наше добро, наш і суд,— гукали люди. Але громада нічого не зробила Петрові. Він набрав три повних мішки хліба й одвіз у гамазеї. І немов удруге на світ народився тоді. Громада не розумом, а якимось серцем почула, як Петро міг дійти до такого діла, і ніхто більше не згадував про його. Сам Петро потроху заспокоївся. І Горпина знов стала його Горпиною, такою, як і перше була... І стали вони знову жити, як жили...